

УДК 343: 231.14–058.86

Н. С. Юзікова

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ДИТИНИ
ТА СТАВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА ДО НЕПРИЙНЯТНИХ,
У ТОМУ ЧИСЛІ ЗЛОЧИННИХ ПРОЯВІВ
У ПОВЕДІНЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ
У ВІТЧИЗНЯНИХ ПАМ'ЯТКАХ ІСТОРІЇ**

Проаналізовано правове становище дитини в різні історичні епохи. Досліджено роль і місце соціальних інститутів у культурно-виховному процесі розвитку неповнолітніх. На основі пам'яток вітчизняної історії проаналізовано формування ставлення до неприйнятної, у тому числі злочинної активності частини неповнолітніх.

Ключові слова: батьківська влада, шкільна влада, інститут релігії, вікова неосудність, діяння без розуміння, неповноліття, малолітня особа.

Проанализировано правовое положение ребенка в разные исторические эпохи. Исследованы роль и место социальных институтов в культурно-воспитательном процессе развития несовершеннолетних. На основе памятников отечественной истории проанализировано формирование отношения к неприемлемой, в том числе преступной активности части несовершеннолетних.

Ключевые слова: отцовская власть, школьная власть, институт религии, возрастная неподсудность, деяния без осознания, несовершеннолетие, малолетняя личность.

The article revealed the stages of formation of the State and public attitudes in ancient times and the middle ages to the socially unacceptable behaviour of minors. Based on an analysis of historical monuments of ancient times and the middle ages are common patterns in the society to the criminal conduct of the child.

Key words: parents, children, property, social status, physical punishment paternal authority, school authority, ynstitut, neosudnost', , no minority, little personality.

Формування правового становища дитини та суспільної й держаної думки щодо реакції на неприйнятні, у тому числі злочинні діяння частини неповнолітніх віддзеркалюють такі пам'ятки: Прав-

да Руська, Литовські статuti, Судебники 1497 та 1550 рр., Псковська судна грамота, Акти Земського собору, Права, за якими судиться малоросійський народ, Зібрання малоросійських прав, Військові статuti Петра I, Звід законів Російської імперії 1832 р., Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р. тощо.

Своїм високим рівнем історико-правової думки держава та науковці сучасності завдячують плеяді видатних учених, серед яких О. Кістяківський, І. Теличенко, Н. Таганцев, М. Слабченко, М. Василенко, М. Чубатий, Ю. Бардах, Л. Паулі та ін. Історико-правову спадщину дослідження кодифікації українського права, окремих періоджерел, їх впливу на сучасний процес державотворення становлять праці Ю. С. Шемшученка, І. Б. Усенка, К. А. Вислобокова, В. В. Цветкова, О. М. Костенка, О. О. Кваші, О. М. Богдановського, О. І. Чистякова та ін.

Аналізуючи правове становище дитини та ставлення суспільства до неприйнятних і злочинних проявів у поведінці неповнолітніх від Київської Русі до нового часу, можна виділити кілька напрямів відповідно до: ролі і значення того або іншого соціального інституту в процесі соціалізації дитини та відповідних умов виховання; статусу дитини виходячи з особистого та майнового її становища у суспільстві; захисту дитини від посягання з боку інших осіб; реакції держави й суспільства на протиправну поведінку дитини з урахуванням її віку; урахування віку при застосуванні заходів впливу та покарання до дитини.

По-перше, чітко визначена провідна роль інституту релігії, сім'ї та освіти в процесі виховання дитини та ставленні суспільства до відхилень у її поведінці.

Про домінуючу роль соціального інституту релігії не тільки в процесі виховання дитини, а й у цілому в житті суспільства яскраво свідчать статуту Військового статуту Петра I 26 квітня 1715 р.: розділ I «Про страх Божій» та розділ II «Про службу Божу і про священників» [1]; статуту Права, за якими судиться малоросійський народ: розділ II «Про честь Божую», розділ III «Про вищу честь та владу монаршу» [2]. Крім того, в статутах міститься вказівка на пом'якшення покарання неповнолітнім за чародійство або передачу для духовного наставництва [3].

Про страх перед Божою волею та обов'язок покаяння згадується в статутах Права, за якими судиться малоросійський народ [4].

Неодмінною та нерозривно пов'язаною з інститутом релігії складовою відображення ставлення суспільства до дитини постає

інститут сім'ї (батьківської влади), інколи необмеженої, на якій багато століть тримається культурно-виховний процес. Інститут батьківської влади певною мірою був відображенням давньоримського права, де батько – голова сімейства – був каральною та дисциплінарною владою, чия розправа була подібна до судової діяльності.

У слов'янських народів влада голови родини мала певний обсяг та види, відмінні від давньоримського та давньогерманського права. Набули значного поширення влада чоловіка над дружиною та влада батька сімейства щодо дітей. При цьому, з одного боку, в основу виховання покладається шанобливе ставлення до батьків, а з іншого – дозволяються застосування тілесних покарань, продаж дитини та навіть її смерть.

Особливе місце серед історичних пам'яток минулої доби, що є відображенням місця й ролі інституту сім'ї, соціальних інститутів культури, виховання та релігії у ставленні до дитини, належить Домострою [5]. Домострой Сильвестра відображує у своїх правилах характер сімейного життя, виховання дітей, неосязності батьківської влади. Загальновідомі принципи виховання, які довгий час запроваджувались у житті, полягають у такому: «Казни сына своего от юности его и покоит ты на старость твою и дасть ти красоту души твоей. И не ослабей бия младенца; аще бо жезлом биеш его, то не умрет, но здравее будет: ты бо бия его по телу, душу его избавляеши от смерти... наказуй его во младости, да радуешся о нем в мужестве, и по среде знаемых похвалишся и завистишь примут враги твои. Воспитай дети своя с прещением и обряшеши от них покой и благословение». Також зазначено: «А только жены или сына или дщери слово или наказание не имеет, не слушает и не боится... ино плетью постегать, по вине смотря; а побить не перед людьми, наедине; поучати да примолвити и пожаловати». Так само у відомому прислів'ї говориться: «Учи жену без детей, а детей без людей».

Говард Зер, посилаючись на приклади зі Старого Завіту, П'ятикнижжя, що мають правовий характер, зазначає: «Якщо в когось буде непокірливий син, що не слухається голосу ні батька, ні матері; і хоч вони напучують його (докорятимуть йому), а він не слухає їх, тоді батько-мати нехай візьмуть його і припровадять до старійшини міста, до брами своєї оселі, і скажуть старшим міста: «Оцей наш син не слухається нашого голосу, гульвіса й п'яниця». Тоді всі люди міста закидають його камінням на смерть. Так викорінюватимеш зло з-поміж себе, і весь Ізраїль, почувши те, матиме страх» [6].

Таким чином у разі посягання на права та інтереси батьків з боку дітей суди суворо карали дітей. А в разі скарги на батьків у деяких випадках судова установа навіть не враховувала свідчення чи скарги дитини (ст. 6 Соборного уложення) [7].

Відображенням культурно-виховного інституту соціалізації дитини є наголос на шанобливому ставленні до батьків (ст. XI «Дети долг имеют оказывать родителям чистосердечное почитание, покорность и любовь...») або опікунів (ст. 217 п. 5 Установи для управління губерній) [8]. У Литовських Статутах 1529, 1566 та 1588 р. (провідних пам'яток історії законодавства та культури, виховання литовського, українського і білоруського народів) також зберігається домінування інституту батьківської влади у культурно-виховному процесі розвитку дитини. При цьому, з одного боку, закріплено покарання неповнолітнього за неприйнятне ставлення до батьків, а з іншого – передбачено всебічний захист сиріт та малолітніх, хоча переважно це стосується майна дитини. Право на спадщину втрачали доньки, які виходили заміж без згоди батьків або брали шлюб з іноземцями, незаконнонароджені діти та діти державних злочинців.

Батьківська влада полягала не тільки в безмежних правах на дитину, а й мала певні обтяження щодо обов'язку нести відповідальність за неприйнятну або злочинну поведінку дитини (Артикул 44 Прав, за якими судиться малоросійський народ) [9].

Відповідно до Уложення 1813 р. батьки не тільки мали право на виправлення непокірних і неслухняних дітей, застосовуючи домашні заходи впливу, а й в окремих випадках зобов'язані були це робити. Так, за проступки дітей, вчинені без розуміння або з необережності, не тільки малолітніх, а інколи й неповнолітніх до 21 року віддавали батькам для виправлення (Уложення, ст. 137, 138, 144). Крім того, дітей, які були непокірні, з явними вадами, батьки мали право передавати до смиренного будинку, а пізніше до тюрми на строк від двох до чотирьох місяців. Кримінальне уложення після Закону 02.06.1897 р. також передбачало передачу неповнолітніх до 17 років, що вчинили злочинне діяння, ставиться чи не ставиться їм у вину, під нагляд батьків. Однак чіткої вказівки на те, які саме заходи слід застосовувати до правопорушника, у законі не було [10].

Своєрідним відображенням ставлення суспільства до дитини, процесу виховання та реакції на неприйнятну поведінку була пам'ятка кодифікації права в Україні – Зібрання малоросійських прав 1807 р., що охоплювало норми майнового, сімейного та спад-

кового права із численних джерел, чинних у XVI–XIX ст. Ця пам'ятка акумулювала в собі норми Магдебурзького, Хельмінського, Саксонського права, Литовських статутів. У документі визначаються права та обов'язки дитини, головним чином майнового, а не особистого характеру.

На підтвердження факту безмежності інституту батьківської влади (покарання, продаж) свідчать окремі положення Зібрання малоросійських прав, де в окремому розділі – «Про дітей» – передбачено безмежні можливості батьківської влади, відповідальність батьків за своїх дітей та межі, за якими припинялася батьківська влада і дитина не несла відповідальність за діяння батьків [11].

Тексти історичних документів свідчать, що побиття й інші тілесні покарання, а інколи й вбивство, яким дитина піддавалась з боку батьків, залишалися некараними вчинками. Таке ставлення до дитини, покладене в основу соціального інституту культури та виховання, було неодмінною складовою релігійних норм, відповідно до яких визначалися світські цінності та правила (Закон Судний людям, Псковська судна грамота, Глава 36 Стоглава, Глава XXII ст. 1 Соборного Уложення) [12].

Показовим прикладом у межах інституту сім'ї, широкого обсягу батьківських прав є норми про відповідальність за вбивство дитини. «А если бы которые родители сына или дочь свою убили всмерть не по случаю, но за какую-нибудь вину или и без вины нарочно, таковые отец или мати имеют быть наказаны арестом год и шесть недель, а потом на другой год четырежды при церкви покаянне приносить и сознавать тот явный грех свой пред всеми людьми собрания христианского, в означенные праздники и дни» (розділ XX, артикул 5 Прав, за якими судиться малоросійський народ) [13].

Ці положення зберігалися досить довго, існували й у петровському законодавстві. Становище змінилося з прийняттям Зводу законів (т. 10, ч. 1, ст. 170 видання 1900 р.), де прямо вказувалося, що батьки не мають права на життя дітей і за вбивство їх необхідно судити і карати за кримінальним законом [14].

На окрему увагу заслуговує близький до інституту батьківської влади інститут освіти. Виконання обов'язків щодо виховання дитини перш за все належить сім'ї. Але там, де сім'я не може чи не бажає виконувати свій обов'язок власними засобами, на допомогу приходять держава, яка через шкільну владу здійснює функції виховання й соціально-культурного розвитку дитини. Будь-яка виховно-освіт-

ня діяльність за природою потребує певної влади по відношенню до учнів, влади, яка давала б можливість поряд із розумовим розвитком виробляти волю й характер учнів, сприяти засвоєнню ними чесних переконань, суворих правил та добрих звичок (ст. 19 Виховної інструкції бувших військових прогімназій) [15].

Обсяг шкільної влади залежить від віку учня й типу установи (закрита чи відкрита навчальна структура). Школа не тільки доповнює сімейне виховання, а інколи й замінює його. Адже дитина перебуває під постійним наглядом з боку школи – як під час проведення навчальних занять, так і в інший час. Держава відмовляється від покарання малоолітніх осіб, передаючи їх для перевиховання батькам або особливим виховним установам. Заходи покарання можуть застосовуватись судовими органами до вихованців старше 14 років за тяжкі злочини (вбивства, підпали, зґвалтування).

Ілюструючи роль окремих інститутів держави (сім'ї, школи) у виховному та каральному процесі щодо неповнолітніх, Н. С. Таганцев зазначає, що, з одного боку, держава може вимагати, щоб шкільні приписи та правила дійсно відповідали ідеї розумового, морального та істинно релігійного розвитку, щоб у них не заохочувались і не були обов'язкові доноси, фарисейство, підслуховування та блюзнірство, які заради тимчасових вигод шкільної влади підривають основи молоді особи, створюючи з неповнолітніх справжніх ворогів суспільного та державного розвитку. З іншого боку, держава повинна встановити нагляд за шкільними стягненнями, визначити для них межі. Заходи впливу мають призначатися виключно з метою виправлення, а не бути актом кари. Як покарання застосовуються догана, зменшення балів за поведінку, позбавлення пільг, карцер, а в крайньому випадку обмеження свободи.

По-друге, спроба визначити особисте та майнове становище дитини в суспільстві, при цьому враховуючи соціально-політичний статус неповнолітньої особи.

На особливу увагу заслуговує Зібрання малоросійських прав 1807 р., де окремий розділ присвячений походженню дитини – правам ненароджених дітей та народжених після смерті батька. В окремому розділі «О детях» регламентовано питання щодо законності народження дитини, її прав та обов'язків, питання спадкування. Крім того, міститься чітка вказівка на знищення хворої дитини: «Рожденное дитя неимеющее человеческого вида, а похожее на какую-нибудь скотину, надлежит тот час удавить или иным образом истребить» [16].

Низка історичних пам'яток відображує різницю у ставленні до дітей заможних осіб, дворянства, бояр (ст. 81 Судебника 1550 р.; ст. 7 Приговору Земського собору першого ополчення 30 червня 1611 р.; ст. 22, 34, 71 Соборного уложення; глава XVI ст. 209, 215 Про дворянську опіку та посади цього місця; ст. 222 п. 15 Установ для управління губерній) [17]. Це говорить про політико-класове забарвлення ставлення суспільства до розвитку особистості дитини.

Особливе ставлення до дворянських дітей та піклування з боку держави про їхнє виховання, освіту, формування навичок, подальшу долю відображене в Маніфесті про вольності дворянства 1762 р. [18].

Найбільші масиви норм в історичних пам'ятках Російської імперії присвячені охороні не особистих, а майнових прав неповнолітніх, особливо права на спадщину. Визнання за дитиною можливості бути носієм майнових прав сприяло підвищенню її самостійної цінності в очах суспільства (Велика хартія вільностей, Литовські статuti, Правда Руська, ст. 97 Статуту Великого князя Всеволода про церковні суди та про людей та їх мірила торгіві, ст. 53 Псковської судної грамоти, ст. 7 Приговору Земського собору першого ополчення 30 червня 1611 р., ст. 8 Соборного уложення 1649 р., ст. 19 Новоуказних статей про маєтки, ст. IV, VIII Указу про спадкування після померлих усіх маєтних земель їх дітьми, онуками і правнуками, верстаними та неверстаними) [19].

Пізніше особлива правова охорона, як складова ставлення суспільства до дитини, поширюється не тільки на майно, а й на особистість неповнолітнього. Здебільшого це стосується вдів та малолітніх сиріт. У законодавстві визначається коло прав та обов'язків опікунів, визначаються установи (городові сирітські суди, сільські громади тощо), які опікуються малолітніми сиротами (ст. 293 Установи для управління губерній, ст. 67 Грамоти на права і вигоди міст Російської імперії, ст. 21, 179 Загальних положень про селян, які вийшли з кріпацької залежності, ст. 9 Правил про порядок приведення у дію положень про селян, що вийшли з кріпацької залежності, розділ V Про опікунів Литовського Статуту 1529 р.) [20].

По-третє, ставлення до неприйнятної і злочинної поведінки з урахуванням віку особи та стану усвідомлення суспільно небезпечного діяння.

Зазначимо, що поряд із застосуванням заходів впливу з боку батьківської влади, що мала широкі обсяги, значний вплив мав суд духівництва, який діяв на підставі церковних статутів та Кормчої книги.

О. М. Богдановський зазначає, що в Кормчій книзі можна знайти

дуже мало чітко визначених правил стосовно питання відповідальності неповнолітніх, та й ті суперечать одне одному [20].

Серед правил помісних соборів є правило (131) «ни четырехнадесяти лет отрок приятен» із таким тлумаченням: «и сей на послушенство не приятен есть, несовершеннога ради возраста, подобает бо послушенствующему честну и правоверну бытии и тверд ум имети. Несовершенноый же возрастом ползок есть помышлением».

У царських книгах (глава 71) говориться: «аще не будет 20 лет возрастом, такового на послушенство о гресе ни на кого не приимати». У Градському Законі сказано: «Иже стыд деет с мужским полом, и отворяй и пострадавый от него оба мечем да усечетася, токмо аще пострадавый мний будет двоюнадесяте лету време, тога бо несовершеннога возраста его таковыи муки избавит его». В іншому пункті того ж закону закріплено правило: «твориай убиство волею, коего любо аще есть возраста, мечем муку да примет. Седьми лет отрок или бесный, аще убиет кого, не по вине есть смерти».

Нарешті, серед «відповідей правильних Тимофія, архієпископа Олександрійського» на запитання, з якого віку слід судити від Бога людські гріхи, дається відповідь: «многа и о сем различия суть от Бога, противу бо разуму и смыслу судятся каждо: ови от 12 лет, ови же и больше».

У Руській правді, Судовій грамоті, Судебнику не міститься окремих положень щодо відповідальності та покарання за суспільно неприйнятну поведінку; стосовно вікових меж відповідальності чи неосудності є лише вказівка на вікову межу неосудності – 7 років. У Литовському Статуті 1566 р. є подібна вказівка з іншими віковими межами – 14 та 16 років.

На окрему увагу заслуговую деталізоване визначення вікових меж неповноліття в Зібранні Малоросійських прав 1807 р.: «Мужской пол до осмнадцати (18), а женский до тринадцати лет считаются несовершеннолетними, и в случае смерти родителей состоят в опеке с их именем. Возраст есть четвероякий: первый отрочество в тринадцати летах и шести неделях поленному праву, а по саксонскому в двенадцати летах; второй, когда кто в лета рассуждения приходит, то есть имеет 14-лет, потому может учинить testamentъ; третий в 18 лет, и таковой может собственностью своей располагать по своей воле, и слугу невольню отпустить; четвертый в 21 год имеет полные лета, который по cesарскому праву считают в 25 лет, тогда же и опекуном может быть» (глава «О возрастах»).

По-четверте, ознакою гуманістичного спрямування у ставленні

суспільства до правопорушень та злочинів малолітніх є не просто встановлення вікових меж, з яких настає відповідальність, а й урахування їх при застосуванні заходів впливу і покарання до дитини.

У «Новоуказанних статтях» 1669 р., що сформувалися з положень Соборного Уложення 1649 р., були введені положення, що стосувалися виокремлення певних вікових меж та їх впливу на відповідальність. Так, якщо дитина у віці 7 років вчинить вбивство, то вона за це не карається смертною карою. Однак це положення було цілком взятє з іноземного права, що в той час застосовувалося в церковних судах, але й воно не мало беззаперечного значення, оскільки існували нормативні акти, які встановлювали зовсім інші строки, коли особа залишалась непокараною, – наприклад 12 років при мужолозтві, в інших же законах церковних наведені строки і в 14, і в 20 років [21].

У Військовому статуті Петра I в тлумаченні на артикул 195 зазначалося, що покарання за крадіжку пом'якшується або особа взагалі не карається, якщо це дитина і вона може бути віддана батькам на виховання [22]. Таким чином, батьки, виконуючи виховну функцію, застосовували тілесні покарання, аби уникнути рецидиву.

Але вікові межі дитинства у Статуті відсутні, хоча закріплена ідея не тільки виключення відповідальності дітей, а й пом'якшення відповідальності за злочини, вчинені неповнолітніми.

Ставлення суспільства до суспільно небезпечної поведінки неповнолітніх, відображене в законодавстві Русі XVIII–XIX ст., на відміну від попередніх століть не тільки визначає межу, від якої настає відповідальність, а й диференціює заходи впливу та покарання до неповнолітніх і умови їх відбування. У 1742 р. Сенатом разом із президентами колегій було розглянуто справу 14-річної селянки Федорової, яку обвинувачували у вбивстві. При цьому вказувалося, що малолітство як для чоловічої, так і для жіночої статі триває до 17-річного віку і що таких осіб не можна карати так само, як карають дорослих. Розглядаючи це положення Сенату, Синод постановив, що особа і до 17 років може мати достатнє «розуміння» про свої вчинки, тому вік було знижено до 12 років. Як слушно зазначає М. С. Таганцев, практика проігнорувала ці рішення, тому що в тюрмах перебували діти, у тому числі 12-річного віку, а до неповнолітніх прирівнювали осіб віком 18 та 19 років.

Наступною спробою законодавчого вирішення питання щодо вікової осудності став указ Катерини II від 26 червня 1765 р., відповідно до якого встановлено повну неосудність осіб у віці до 10 ро-

ків, а щодо осіб від 10 до 17 років передбачалося обов'язкове пом'якшення покарання [23].

Звід законів Російської імперії 1832 р. цілком прийняв систему указу Катерини II, але пізніше його положення були замінені Законом від 28 червня 1833 р. і в такому вигляді ввійшли до другого видання Зводу законів Російської імперії 1842 р. Малолітніх віком до 10 років, які вчинили суспільно небезпечні діяння, відповідно до Зводу визнавали повністю неосудними без втручання суду і віддавали без покарання на перевиховання батькам, родичам або опікунам. Якщо ж було встановлено, що особи віком 10–14 років діяли з «розумінням», вони підлягали загальним покаранням, за винятком каторжних робіт та деяких інших. Коли ж було встановлено, що вони діяли «без розуміння», то їх віддавали батькам чи родичам, як і малолітніх віком до 10 років. У разі встановлення, що неповнолітні 14–17 років діяли «з розумінням», до них застосовувались загальні покарання (за винятком тілесних) [24].

Уложення про покарання кримінальні й виправні 1845 р. відійшло від системи Зводу. Питанням протидії і застосування заходів впливу та покарання неповнолітніх, які вчиняють злочини, в Уложенні присвячено два розділи. Розділ «Про причини, за якими вчинене не може бути поставлено в вину» в переліку обставин, за якими вчинене не ставилось у вину, передбачав: «малолітство у такому віці, коли підсудний не міг ще мати поняття про властивості свого діяння», ст. 100 «Дети, не достигшие 7 лет от роду и потому еще не имеющие достаточного в своих деяниях понятия, не подлежат наказаниям за преступления и проступки: они отдаются родителям, опекунам или родственникам, для вразумения и наставления их впоследствии». У розділі «Про обставини, які пом'якшують вину та покарання» вказувалося, що малолітство та неповноліття є обставинами, які пом'якшують вину і покарання. У ст. 143 Уложення зазначено: «Дети, коим более 7 лет но не менее 10 лет от роду, и которые не имеют еще надлежащего о своих обязанностях разумения, не подвергаются определенному в законах наказанию, но отдаются родителям или благонадежным родственникам для строгого за ними присмотра, исправления и наставления, так же через их духовника или другого священнослужителя» [25]. Так само належало поводитись і з малолітніми віком 10–14 років, якщо судом було достовірно встановлено, що вони діяли «без розуміння».

Уложення передбачало застосування покарання до осіб віком від 14 до 21 року, що вчиняють злочини «з розумінням», але воно від-

різнялося від покарання повнолітніх осіб, скорочувалося на одну чи дві частини, або це покарання замінювалося більш м'яким (ст. 144, 145, 146 Уложення про покарання кримінальні та виправні), або від покарання в разі залучення до злочину повнолітніми особами (ст. 147 Уложення) чи за рецидив (ст. 150 Уложення). А за необережні злочини неповнолітні 14–21 року не підлягали покаранню взагалі, а віддавалися для домашнього виправлення [26].

У випадку застосування до неповнолітнього позбавлення волі Уложення передбачало роздільне від інших засуджених тримання неповнолітніх. Уложення містило норму, відповідно до якої у разі рецидиву до осіб віком від 10 років застосовувалися покарання нарівні з дорослими, за винятком тілесних покарань, або ж ці покарання пом'якшувалися [27]. Таким чином, в Уложенні детально розкрито умови застосування, вікові межі та види заходів виховного впливу та покарання щодо неповнолітніх.

Згідно з Уложенням у редакції 1885 р. неповнолітніх віком 10–17 років у разі встановлення, що вони діяли «без розуміння», віддавали батькам чи родичам під відповідний нагляд. Якщо ж у законі за вчинений злочин було передбачено покарання не нижче тюремного ув'язнення, таких осіб слід було направляти у виховно-виправні установи. Осіб віком 14–17 років у таких випадках направляли саме в ці установи, а за відсутності останніх неповнолітніх могли направити до спеціально пристосованих приміщень при тюрмах чи арештних будинках або ж до монастиря.

Уложення почало диференціювати заходи впливу та покарання неповнолітніх віком 10–14 років, 14–17 та 17–21 року. Неповнолітнім 14–17 років строк призначення покарання скорочувався або покарання замінювалося більш м'яким. Неповнолітнім 17–21 року покарання призначалося нарівні з дорослими, із незначними скороченнями строку. Крім того, за менш тяжкі злочини неповнолітнім віком 14–17 років покарання зменшувалося на дві чи три частини, а віком 17–21 року – на одну або дві частини [28].

Статут про покарання, що застосовуються мировими суддями, 1864 р. у редакції 1885 р. простіше підходив до диференціації заходів впливу та покарання неповнолітніх різного віку. Статут визнавав повністю неосудними дітей до 10 років, малолітнім віком 10–17 років покарання зменшував удвічі. Дітей 10–14 років можна було віддавати батькам на перевиховання, причому, за Статутом, питання про «розуміння» не ставилося [29].

Проаналізувавши законодавство тих часів, зазначимо, що з посту-

повим поширенням на території Лівобережної України російської адміністративної, політичної системи з другої половини XVIII ст. відбуваються спроби кодифікувати малоросійське законодавство на основі переробки Литовських статутів у різних редакціях, а також німецьких прав – Магдебурзького, Хелминського та Саксонського зеркала. Результатом правотворчої діяльності було «Зібрання малоросійських прав 1807 р.», якими закріплено, що неповнолітні віком до 16 років не притягуються до кримінальної відповідальності за вчинені ними суспільно небезпечні діяння, але батьки чи опікуни таких неповнолітніх повинні відшкодувати заподіяні збитки.

Важливе місце серед історичних пам'яток, які відображують ставлення суспільства до суспільно небезпечної поведінки дитини, посідає Кримінальне уложення 1903 р., що встановлює порядок, умови та особливості застосування заходів впливу та покарання до неповнолітніх. Норми, що стосувалися неповнолітніх, були вміщені в розділах «Про умови інкримінування та злочинності діянь» та «Про пом'якшення та заміну покарань» [30]. Діти віком до 10 років, відповідно до цього уложення, визнавалися неосудними. Віковий період отроцтва – 10–17 років – був періодом умовної осудності. У цей період неповнолітній підлягав кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо було встановлено, що він під час вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлював властивості та значення своїх дій і міг керувати ними. В іншому випадку неповнолітнього віддавали для перевиховання батькам чи родичам або іншим надійним особам, які дали на те свою згоду. За «тяжкі злочини» та «злочини» (за термінологією Уложення) направляли до виховно-виправних установ, а там, де таких не було, неповнолітніх чоловічої статі могли направити до спеціально створених при в'язницях відділень, а неповнолітніх жіночої статі – до монастирів, але на строк не більш ніж до досягнення ними 21-річного віку. Причому неповнолітні віком від 14 до 17 років повинні були переважно направлятися саме в такі установи.

Уложення встановлювало пом'якшення покарання неповнолітнім, коли судом було визнано, що вони усвідомлювали властивості та значення своїх дій та могли керувати ними. Скорочення строків покарання або перехід до інших, більш м'яких покарань ставилося в залежність від віку неповнолітнього. Для неповнолітніх 10–14 років передбачалися більш пільгові умови такого пом'якшення або зміни, ніж для неповнолітніх 14–17 років.

Уложенням встановлювалися умови, відповідно до яких непов-

нолітніх віком 10–14 років направляли переважно до виховно-виховних установ замість призначення покарання. Крім того, у певних випадках при вчиненні нетяжких злочинів, коли не було можливості влаштувати неповнолітнього 10–17 років у виховно-виховну установу, він міг бути переданий батькам під відповідальний нагляд, або особам, під піклуванням яких він перебував, або іншим надійним особам, які дали на те свою згоду. Стосовно неповнолітніх віком 17–21 років в Уложенні було зазначено, що встановлене їм покарання підлягало незначному зменшенню або заміні на менш суворе порівняно з тим, що призначалося дорослим.

Підсумовуючи аналіз поетапних змін у формуванні правового положення дитини та ставленні суспільства до суспільно неприйнятної активності частини неповнолітніх, зазначимо:

1) ставлення суспільства до розвитку особистості дитини та до її суспільно неприйнятної поведінки характеризується такою особливістю, як ототожнення дитини із сім'єю, із батьками, які несли тягар соціальної відповідальності за дитину. Безправне становище дитини в давні часи пояснюється домінуючим впливом інституту релігії та провідною роллю безмежної батьківської влади;

2) гуманістична складова у ставленні суспільства до неприйнятної поведінки дитини, тобто пом'якшення покарання, коли злочин вчинено у неповнолітньому віці, залишалася незмінною, тоді як погляди на вікові межі кримінальної відповідальності в той час змінювалися;

3) попри відсутність особливого статусу дитини, якій не надавалося самостійного значення серед об'єктів захисту, спостерігається в історичних пам'ятках особливий захист малолітніх сиріт, захист спадкових прав та виділення питання відповідальності за посягання щодо неповнолітніх певних вікових категорій, у тому числі й батьків;

4) можна припустити, що ставлення суспільства до дитини, яка вчинила злочин або була потерпілою від злочинних посягань, при призначенні покарання носили гуманістичний характер: у бік пом'якшення відповідальності – у першому випадку та посилення – у другому.

Бібліографічні посилання

1. Законодавство Петра I. – М. : Юрид. лит., 1997. – С. 752–755.
2. Права, за якими судиться малоросійський народ / АН України, Ін-т го-сударства и права и др. ; сост.: К. А. Вислобоков, И. Б. Усенко, Ю. С. Шемшученко. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 39–44.

3. Там само. – С. 41, 42.
4. Права, за якими судиться малоросійський народ / АН України, Ін-т державного права і права і др. ; сост.: К. А. Вислобоков, И. Б. Усенко, Ю. С. Шемшученко. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 352.
5. Русская История. «Домострой» : полный текст. Сильвестровская редакция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.Lestvitsa.dp.ua.
6. **Зер Говард**. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя / Говард Зер ; пер. з англ. М. Яковлева. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – С. 102.
7. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления. Соборное уложение / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1984–1991. – С. 248.
8. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. Устав благочиния или полицейский 8 апреля 1782 г. / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1984–1991. – С. 334 ; Учреждения для управления губерний 7 ноября 1775 года. – С. 210–212.
9. Права, за якими судиться малоросійський народ / АН України, Ін-т державного права і права і др. ; сост.: К. А. Вислобоков, И. Б. Усенко, Ю. С. Шемшученко. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 384.
10. **Таганцев Н. С.** Русское уголовное право. По изданию 1902 г. / Н. С. Таганцев. – Тула : Автограф, 2001. – Т. 1. – С. 67.
11. Собрание малороссийских прав 1807 г. / АН України, Ін-т державного права і права і др. ; сост.: К. А. Вислобоков, А. П. Ткач, И. Б. Усенко, В. А. Чехович. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 51–67.
12. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1984–1991. – Т. 1. Законодательство древней Руси. Закон Судебный людем. Пространная и сводная редакция. – С. 187 ; Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – Стоглав. – С. 299 ; Соборное уложение. – С. 248.
13. Права, за якими судиться малоросійський народ / АН України, Ін-т державного права і права і др. ; сост.: К. А. Вислобоков, И. Б. Усенко, Ю. С. Шемшученко. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 352.
14. **Таганцев Н. С.** Русское уголовное право. По изданию 1902 г. / Н. С. Таганцев. – Тула : Автограф, 2001. – Т. 1. – С. 67.
15. Там само. – С. 68.
16. Собрание малороссийских прав 1807 г. / АН України, Ін-т державного права і права і др. ; сост.: К. А. Вислобоков, А. П. Ткач, И. Б. Усенко, В. А. Чехович. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 21, 51–67.
17. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления. Судебник 1550 года / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1984–1991. – С. 116 ; Т. 3. Акты Земских соборов.

- Приговор Земского собора первого ополчения 1611 года, июня 30 / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1984–1991. – С. 45 ; Соборное уложение / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1984–1991. – С. 166, 168, 241 ; Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. Учреждения для управления губерний 7 ноября 1775 года. – С. 207–208, 215.
18. Дворянская империя XVIII века (основные законодательные акты): сб. док. / сост. М. Т. Белявский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1960. – С. 29.
  19. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 1. Законодательство древней Руси. Правда Руська / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1984–1991. – С. 70–71 ; Устав Великого князя Всеволода о церковных судах, и о людях, и о мерах торговых. – С. 340 ; Псковская судная грамота. – С. 336 ; Т. 3. Акты Земских соборов. Приговор Земского собора первого ополчения 1611 года, июня 30. – С. 45 ; Соборное уложение 1649 года. – С. 88 ; Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. Новоуказные статьи о поместьях 10 марта 1676 года. – С. 240 ; Указ о наследовании после умерших всех поместных земель их детьми, внуками и правнуками, верстанными и неверстанными. – С. 296–298.
  20. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. Грамота на права и выгоды городам Российской империи 21 апреля 1785 года ; Т. 7. Документы крестьянской реформы / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1984–1991. – Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. – С. 21, 72 ; Правила о порядке приведения в действие положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. – С. 223.
  21. **Богдановский О. М.** Молодые преступники. Вопрос уголовного права и уголовной политики / О. М. Богдановский // Антологія української правової думки : у 10 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. ; Т. 7. Кримінальне право кримінальний процес / упоряд.: О. М. Костенко, О. О. Кваша ; відп. ред. О. М. Костенко. – К. : Юрид. кн., 2004. – С. 135.
  22. **Таганцев Н. С.** Уголовное право (общая часть). Ч. 1. По изданию 1902 г. [Электронный ресурс]. – 2003. – Режим доступа: Allpravo.ru.
  23. Воинские артикулы Петра I. Материалы по изучению истории государства и права СССР. – М. : ВЮЗИ, 1960. – С. 45.
  24. **Таганцев Н. С.** Уголовное право (общая часть). Ч. 1. По изданию 1902 г. [Электронный ресурс]. – 2003. – Режим доступа: Allpravo.ru.
  25. Там само.
  26. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 15 августа 1845 г. / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1984–1991. – С. 193, 201–202.
  27. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. – С. 203.

28. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1988. – Т. 6. – С. 201–203.
29. Свод законов Российской империи / Законы уголовные. – СПб., 1842. – Т. 15. – С. 32–36.
30. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. С изменениями на 31.12.1885 г. – СПб., 1885. – С. 36.
31. Уголовное уложение 1903 // Приложение к Собр. указаний и распоряжений правительства за 1903 г. – № 38. – Отл. 1. – С. 8–9, 11–12.

Надійшла до редколегії 12.03.2013 р.